

Δείγματα βυζαντινής γλυπτικής από το Μποβέρκο Λυκαίου*

Γεώργιος Ν. Πάλλης

The small, mountainous plain of Boverko lies northwest of Megalopolis, near the summit of Mount Lykaion. The area preserves some remarkable examples of Byzantine architectural sculpture, either left or reused at small chapels and, especially, at the cathedral of the village Kastanochorion (former Krambovos).

Firstly, two impostes can be seen at the chapel of Hagios Georgios, on the top of the summit Psilos Ai-Giorgis. Their undecorated and roughly carved surfaces may date them to the Byzantine Dark Ages (7th-8th centuries A.D.).

Two other pieces are preserved at the chapel of Panagitsa at Kapeli, in the plain below. One white marble fragment decorated by simple floral patterns (Fig. 1), can be ascribed to the early Middle Byzantine period, maybe to the 10th century. The capital, which lies outside of the chapel (Fig. 2), can possibly be dated to the 6th century, according to the shape of the crosses and the leaves which fill the gaps between their arms, and the presence of an abacus on the top, which is decorated by a floral ornament in the centre of each side.

Numerous pieces have been reused in the cathedral of Kastanochorion, erected in 1894 and dedicated to the Dormition of the Virgin (Κοίμησις της Θεοτόκου). They are all dated to the 11th and 12th centuries.

Looking first at those which belong to the 11th century, there is a door-frame reused at the small external door of the *bema*. Although undecorated, it has a shape common in simple door-frames of this period. The part of an architrave stands at the same place, decorated by a clearly designed *plochmos*, similar to dated examples from Asia Minor. Two pieces of a cornice have been placed over the main door of the

* Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον αν. καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, κ. Γ.Α. Πίκουλα, ο οποίος μου υπέδειξε τα γλυπτά του Καστανοχωρίου, που είχε επιστημονεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Εξάλλου, στα πλαίσια της ερευνητικής δραστηριότητάς του στην περιοχή, είχα τη δυνατότητα να δω και τα άλλα γλυπτά στο Μποβέρκο.

church (Fig. 3), decorated with linear and floral patterns, executed in a way similar to the architrave mentioned above. A closure slab exists near them (Fig. 3); its decoration, with *komvia* and various inscribed floral patterns, is typical for the 11th century.

The pieces of another door-frame and an epistyle belong to the 12th century. The parts of the door-frame are reused at the main entrance of the church. Their inner surface is covered by a rich, stylized floral ornament (Fig. 4), common during this period.

The *templon* epistyle located over the same door (Fig. 3) is the most important of all these pieces. Its main surface is totally covered by sculptured patterns executed in the so-called 'two-level technique' (a complex of high and low relief elements), which flourished in the architectural sculpture of Greece during the 12th century. The centre is occupied by a cross inscribed in a high-relief *templon* element, which is symmetrically framed by stylized acanthus leaves, rounded bosses, crosses and *zodia* complexes. The one *zodia* complex which is still preserved, showing a lion grasping a smaller animal, has a rather high plasticity – it tends to be almost sculptured. (Fig. 5) The use of different techniques, the various stylized themes and their fine execution by skilled workers, give to the epistyle an extremely decorative impression. It can undoubtedly be attributed to the Samarina workshop, which created the *templon* of the Samarina church (ca. 1200), near Androussa, another *templon* now reused at two churches of Mystras and an epistyle at Nomia, in the region of Mani.

The existence of all this sculpture in such a small area is impressive; the pieces dated to the 11th and 12th centuries especially, lead to the hypothesis that they can be connected either to prosperous monasteries of the region, or to local governors and land owners who could call the best workshops in order to decorate their buildings. This is exactly the period when the central government collapses and powerful local families take the control over the provinces.

Η Αρκαδία μπορεί να επιφυλάσσει ακόμη εκπλήξεις για τομείς αρκετά εξειδικευμένους και ελάχιστα δημοφιλείς, όπως είναι η βυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική. Στη μικρή και απομονωμένη κοιλάδα του Μποβέρκου, στο όρος Λύκαιον, διασώζονται ορισμένα αξιοσημείωτα γλυπτά αυτού του είδους, εγκατεσπαρμένα σε μικρά εξωκλήσια και στον καθεδρικό ναό της κοινότητας του Καστανοχωρίου.

Το Μποβέρκο βρίσκεται Δ-ΒΔ της Μεγαλόπολεως, μέσα στον ορεινό όγκο του Λυκαίου και κοντά στην κορυφή του. Πρόκειται για μία στενή κοιλάδα με άξονα ΒΔ-ΝΑ, στα Β-ΒΔ της οποίας δεσπόζει το ύψωμα του Ψηλού Άη-Γιώργη, με τον φερόνυμο ναΐσκο στην κορυφή. Το μοναδικό άνοιγμα της κοιλάδας βρίσκεται στα Ν-ΝΑ, προς την μεγαλοπολιτική πεδιάδα. Το άνοιγμα αυτό εποπτεύεται από το Καστανοχώρι, το οποίο ονομαζόταν αρχικά Κρα-

μποβός.¹ Η παρουσίαση του υλικού θα ακολουθήσει τη διαδρομή Ψηλός Άη-Γιώργης, κοιλάδα του Μποβέρκου, Καστανοχώρι.

Στον Ψηλό Άη-Γιώργη κατ' αρχήν, απόκεινται δύο επιθήματα αμφικιονίσκων, αδρά δουλεμένα σε τοπικό ασβεστόλιθο. Η ύπαρξη κυματίου στη μία πλευρά του ενός, μαρτυρεί ότι πρόκειται για αρχαίο μέλος που επαναλαξεύτηκε. Στο δεύτερο, διακρίνεται δυσανάγνωστη επιγραφή. Η απουσία γλυπτού διακόσμου και η αδρή, πρόχειρη λάξευση, επιτρέπουν ενδεχόμενη τοποθέτηση των δύο επιθημάτων στους λεγόμενους Σκοτεινούς χρόνους (7ος-8ος αι.). Καλύτερης επεξεργασίας είναι το απότμημα κορμού αμφικιονίσκου που βρίσκεται στον ίδιο χώρο, του οποίου οι μικρές αναλογίες οδηγούν ίσως προς τη Μεσοβυζαντινή περίοδο.²

Κατεβαίνοντας στην κοιλάδα, συναντούμε, ανάμεσα σε άλλα εξωκλήσια, την Παναγίτσα στη θέση Κάπελη, η οποία τιμά, ως Καφοχεροβολούσα, το Γενέσιο της Θεοτόκου. Ανάμεσα στα ευάριθμα *spolia* που έχουν εντοιχιστεί στο μικρό ναό ή απόκεινται στον γύρω χώρο, περιλαμβάνονται ένα μικρό τεμάχιο με ανάγλυφους ρόδακες και ένα κιονόκρανο. Το πρώτο (διαστ.: 0,18 x 0,20 μ.), σώζει τμήμα ανάγλυφου διακόσμου με τέσσερις εξάκτινους ρόδακες που πληρούν τετράγωνα μάλλον διάχωρα. (Εικ. 1) Το μικρό μέγεθος του σπαράγματος δεν επιτρέπει ασφαλή απόδοση σε συγκεκριμένο είδος αρχιτεκτονικού μέλους, αν και φαίνεται πιθανό να προέρχεται από θωράκιο. Το απλό σχέδιο και η λιτή εκτέλεσή του σε ανάγλυφο αβαθές, οδηγούν χρονολογικά στους πρώιμους Μεσοβυζαντινούς χρόνους, ίσως στον 10ο αι.³ Το κιονόκρανο (διαστ.: 0,24 x 0,25 x 0,14 μ.) σχηματίζεται από ένα ελαφρά κωνικό σώμα, στο οποίο υπάρχει σύμφυτος άβακας. (Εικ. 2) Το κύριο τμήμα κοσμείται με ισοσκελείς ταινιωτούς σταυρούς με διαπλατυσμένα άκρα· τα διάκενα των κεραιών πληρούνται με σχηματοποιημένους ταινιωτούς βλαστούς. Ο ταινιωτός άβακας φέρει στο κέντρο κάθε πλευράς από ένα σχηματοποιημένο ρόδακα. Ο τύπος του σταυρού, οι τρίφυλλοι βλαστοί, η ύπαρξη ρόδακα στο κέντρο του άβακα, καθώς και η χρήση τρυπανιού με τρόπο κάπως αδέξιο, τοποθετούν το συγκεκριμένο μέλος στην προχωρημένη παλαιοχριστιανική περίοδο, πιθανώς στον 6ο αι. Ένα παρόμοιο κιονόκρανο, συμφυές με πεσσίσκο τέμπλου, έχει επισημανθεί στην Καρύταινα.⁴

1. Πίκουλας 2001, 197, αρ. λήμ. 1588.

2. Αμφικιονίσκοι με ημικυκλικούς ημικιονίσκους συνηθίζονται κατά τους Παλαιοχριστιανικούς χρόνους και ως τις αρχές της Μεσοβυζαντινής περιόδου· στους επόμενους αιώνες δεν απαντούν συχνά (Μπούρας και Μπούρα 2002, 526).

3. Πρβλ. θωράκια στη Γοργοπήγγο στην Αθήνα (Χατζηδάκης χ.χ., εικ. 47) και στην Αγία Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη (Grabar 1976, 39, πίν. XVI c).

4. Καβαδιά-Σπονδύλη 1989-90, σημ. 1, εικ. 21.

Τα περισσότερα γλυπτά έχουν διατηρηθεί εντοιχισμένα στην κεντρική εκκλησία του Καστανοχωρίου, που είναι αφιερωμένη στην *Κοίμηση της Θεοτόκου* και ανεγέρθηκε το 1894, στη θέση παλαιότερου ναού. Για την προέλευση τους δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις: σύμφωνα με μία προφορική παράδοση,⁵ μεταφέρθηκαν από την Παναγίτσα στην Κάπελη, όπου όμως δεν υπάρχουν, σήμερα τουλάχιστον, εμφανή σχετικά τεκμήρια – όπως οικοδομικά κατάλοιπα ή *spolia* σύγχρονα με αυτά της Κοιμήσεως. Κατά μία άλλη άποψη,⁶ ανήκαν στην εκκλησία που προϋπήρχε του νεώτερου ναού της Κοιμήσεως – πληροφορία που και πάλι δεν μπορεί να ελεγχθεί.

Τα γλυπτά στην Κοίμηση μπορούν με κριτήρια χρονολογικά να διαιρεθούν σε δύο ομάδες, σε αυτά που τοποθετούνται στον 11ο αι. και σε εκείνα που αποδίδονται στον 12ο.

Στα γλυπτά του 11ου αι. εντάσσεται κατ' αρχήν περίθυρο (διαστ.: ύψος δεξιού σταθμού: 1,88 μ.· αριστερού: 1,90 μ.· μήκος ανωφλίου: 0,74 μ.) από λευκό μάρμαρο, που έχει τοποθετηθεί σε δεύτερη χρήση στη μικρή εξωτερική θύρα του ιερού, στη ΝΑ γωνία του νεώτερου ναού. Σώζεται στις αρχικές μάλλον διαστάσεις του, και έχει βαθμιδωτή διατομή, με κυμάτιο και βεργίο στην εξωτερική γωνία. Το μικρό μέγεθος, η απουσία αναγλύφου διακόσμου και η καλή ποιότητα εργασίας, αποτελούν ένδειξη ότι το περίθυρο ανήκε μάλλον σε δευτερεύουσα πυλίδα ενός μνημειακού κτίσματος. Η διατομή με τα επάλληλα πλαίσια και το ισχυρό βεργίο, που απαντά κυρίως σε μνημεία του 11ου αι.,⁷ τοποθετεί το περίθυρο στον αιώνα αυτόν.

Στην ίδια περίοδο εντάσσεται τμήμα υπερθύρου (διαστ.: 0,105 x 0,78 μ.) από λευκό μάρμαρο, που έχει χρησιμοποιηθεί ως επίστεψη του προηγούμενου θυρώματος. Στην κύρια όψη κοσμείται με ταινιωτό πλοχμό, ο οποίος αποδίδεται με έντονες κοίλες κρυσταλλικές γλυφές και χρήση τρυπανιού στους οφθαλμούς. Στον 11ο αι. οδηγούν η άπλετη και σε μεγάλο μέγεθος ανάπτυξη του γεωμετρικού σχεδίου, σε συνδυασμό με τη λιτή απόδοση και την ακριβή χάραξή του. Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει με πλοχμούς σε γλυπτά του ίδιου αιώνα από τη Σεβαστή (Sercikler) της Φρυγίας.⁸

Τα τεμάχια ενός κοσμήτη που έχουν εντοιχιστεί στο αέτωμα του θυρώματος της κεντρικής εισόδου της εκκλησίας (διαστ. μεγάλου τεμαχίου: 0,125 x 0,325 μ.· μικρού: 0,06 x 0,11 μ.), μπορούν επίσης να τοποθετηθούν στον 11ο αι. (Εικ. 3) Ο διάκοσμός τους αποτελείται από ταινιωτό πλέγμα που αναδι-

5. Μαρτυρία του γηγενούς Γιάννη Νικολόπουλου (1937).

6. Σημείωμα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, "Ιστορία και Παράδοση του Καθεδρικού Ναού «Κοίμηση της Θεοτόκου» Καστανοχωρίου-Κραμποβού," εφημερίδα *Νέα της Μεγαλόπολης*, Ιανουάριος 2001, 15.

7. Μπούρα 1980, 110.

8. Grabar 1976, 41-2, πίν. VII a και VIII a-b.

πλώνεται και σχηματίζει ημικυκλικά διάχωρα, μέσα στα οποία εγγράφονται πεντάφυλλα, ώστε να προκύπτει μία μορφή ανθεμίου. Η άνετη ανάπτυξη του θέματος, η προσεκτική χάραξή του, η χρήση κρυσταλλικής γλυφής και τρουπανιού στην εκτέλεση, είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του. Τα ίδια στοιχεία διακρίνουν το υπέρθυρο της μικρής θύρας του ιερού· πιθανώς και τα δύο είναι έργα των ίδιων τεχνιτών. Το διακοσμητικό θέμα του κοσμήτη απαντά σε πολλά γλυπτά από τη Μάνη, χρονολογημένα στον 11ο αι.: ενδεικτικά σημειώνονται ελκυστήρας, επιστύλιο και κοσμήτης στον Άγιο Θεόδωρο Μπάμπακα, έργα του Νικήτα Μαρμαρά, του έτους 1075,⁹ γείσο από ρειπωμένο ναό στην Κίττα¹⁰ και στέψη θωρακίου από τον Ανώματο στο Κακό Βουνό.¹¹

Στο ίδιο σημείο έχει ενταχθεί ορθογώνιο μαρμάρινο θωράκιο (διαστ.: 0,735 x 0,28 μ.)· οι στενές κατά το ύψος διαστάσεις του δείχνουν ότι προέρχεται από φράγμα παραβήματος. (Εικ. 3) Ο διάκοσμος του αποτελείται από ταινιωτό πλέγμα με κόμβους, το οποίο στον κατακόρυφο άξονα σχηματίζει διάχωρα όπου εγγράφονται ρόδακες, σταυρός και πεντάφυλλο. Ο τύπος του πλέγματος με την πυκνή χρήση κόμβων και την έμφαση στον κύκλο, η ποικιλία των θεμάτων στα διάχωρα και η δήλωση του βάθους στους ακόσμητους χώρους, είναι χαρακτηριστικά που εντάσσουν το συγκεκριμένο θωράκιο στον 11ο αι.¹²

Στα γλυπτά του 12ου αι. ανήκουν κατ' αρχήν τα τμήματα ενός περιθύρου, που έχουν χρησιμοποιηθεί ως σταθμοί στην κύρια είσοδο του ναού (συνολικό ύψος δεξιού σταθμού: 2,015 μ.· αριστερού: 1,995 μ.). Στη σημερινή του κατάσταση¹³ το περιθύρο έχει βαθμιδωτή διατομή. Η εσωτερική παρειά φέρει ανάγλυφη διακόσμηση από ελικοειδείς εφαπτόμενους βλαστούς, που απολήγουν σε ανακαμπτόμενα ακανθόφυλλα. (Εικ. 4) Η απόδοσή τους είναι χαρακτηριστική της γλυπτικής του 12ου αι., με τους πολυσχιδείς ταινιωτούς βλαστούς να καλύπτουν πυκνά κάθε διαθέσιμο χώρο του βάθους.¹⁴ Η βαθμιδωτή διατομή είναι γνωστή σε έργα επίσης του 12ου αι., όπως τμήμα περιθυρώματος από το Τηγάνι της Μάνης.¹⁵

Στο τέλος του 12ου αι. τοποθετείται το σημαντικότερο γλυπτό που βρίσκεται στο ναό. Πρόκειται για το επιστύλιο τέμπλου (διαστ.: 1,47 x 0,18 μ.) που

9. Δρανδάκης 2002, 4, 8, 9, εικ. 2-3, 9 α, 14.

10. Δρανδάκης 2002, 58-9, εικ. 94.

11. Δρανδάκης 2002, 71, εικ. 113.

12. Σκλάβου Μαυροειδή 1999, 135.

13. Η εξωτερική πλευρά, με τις τρεις βαθμίδες και το βεργίο, δείχνει να έχει ξεστεί, άγνωστο μέχρι ποιο βάθος, πιθανώς κατά την επανατοποθέτηση των τεμαχίων στο ναό της Κοιμήσεως.

14. Μπούρας και Μπούρα 2002, 571-2.

15. Δρανδάκης, Γκιολές και Κωνσταντινίδη 1978, 189, εικ. 131 γ.

έχει εντοιχιστεί στο θύρωμα της κυρίας εισόδου της νεώτερης εκκλησίας. (Εικ. 3) Είναι δουλεμένο σε λευκό μάρμαρο και σώζεται ελλειπές κατά το δεξιό άκρο. Η διακόσμησή του αποτελείται από εναλλαγή στοιχείων σε χαμηλό και έξεργο ανάγλυφο, ανήκει δηλαδή στην κατηγορία των διπλεπίπεδων αναγλύφων, που κυριάρχησαν στην ελλαδική γλυπτική του 12ου αι.¹⁶ Με κεντρικό σημείο κιβώριο με επιπεδόγλυφο σταυρό, τα διακοσμητικά θέματα παρατίθενται συμμετρικά, καλύπτοντας πυκνά ολόκληρη τη διαθέσιμη επιφάνεια: κυκλικό ταινιωτό πλέγμα, διάτρητα κομβία, πλεχτοί σταυροί και συμπλέγματα ζώων. Οι λιγοστοί κενοί χώροι πληρούνται με σχηματοποιημένους ταινιωτούς φυτικούς βλαστούς, ενώ αστράγαλος περιτρέχει ολόκληρη την κάτω πλευρά του μέλους.

Με μεγάλη πλαστικότητα – τείνει σχεδόν στο ολόγλυφο – έχει αποδοθεί το σωζόμενο σύμπλεγμα με το λιοντάρι που επιτίθεται σε ήμερο ζώο. (Εικ. 5) Το ρωμαλέο θηρίο αρπάζει από τη ράχη και το στόμα το μικρό ζώο, που παριστάνεται σε συνεσταλμένη στάση. Εντυπωσιακή είναι η έμφαση στην απόδοση λεπτομερειών, όπως η δορά και το τρίχωμα του λιονταριού, ο κόμβος του Σολομώντος στον μηρό του, οι οπλές του αιχμαλωτισμένου βοοειδούς.

Τα διακοσμητικά θέματα περιέχουν πλήθος συμβολισμούς, που αφορούν με τη θέση του επιστυλίου στο τέμπλο του αγίου βήματος: το κιβώριο με τον σταυρό υποδηλώνει το πέρασμα σε έναν υπερβατικό κόσμο, έχοντας συγχρόνως και φυλακτήρια σημασία¹⁷ τα σπαρασσόμενα ζώα περιέχουν το συμβολισμό της πάλης και της νίκης της εκκλησίας ενάντια στο διάβολο¹⁸ το λιοντάρι ειδικότερα, μπορεί να συμβολίζει τον Χριστό, που αγρυπνά ως νοερός λέων για την προστασία της εκκλησίας¹⁹ ο μικρός κόμβος Σολομώντος στον μηρό του έχει χαρακτήρα φυλακτήριο και αποτρεπτικό.²⁰

Η χρήση πολλών και πλούσιων διακοσμητικών θεμάτων και η εναλλαγή διαφόρων τεχνικών στο ανάγλυφο (επιπεδόγλυφο, έξεργο ανάγλυφο, διάτρητη τεχνική), που διακρίνουν το έργο, αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της γλυπτικής του 12ου αι. στον ελλαδικό χώρο.²¹ Η μεγάλη δεξιοτεχνία με την οποία αποδίδονται τα θέματα, δείχνει τεχνίτες εξαιρετικά προικισμένους, με άνεση στην εκτέλεση και την ισόρροπη σύνθεση των πολύπλοκων στοιχείων.²² Το σύμπλεγμα των ζώων, προσθέτει, παρά τη σχηματοποίηση, μία εικόνα έντασης στο σύνολο. Το συνολικό αποτέλεσμα είναι ιδιαίτερα διακοσμητικό και εξεζη-

16. Μπούρας και Μπούρα 2002, 574-5.

17. Μπάρα 1967-68, 319-21.

18. Ουράνδος 1972-73, 489-90.

19. Παζαράς 1988, 95.

20. Πάλλας 1960-61, 449 υποσ. 3.

21. Μπούρας και Μπούρα 2002, 580-1.

22. Μπούρας και Μπούρα 2002, 581.

τημένο, σε βαθμό που τείνει να εξουδετερώσει την υλική υπόσταση του μαρμάρου.

Το επιστύλιο στο Καστανοχώρι αναγνωρίζεται ως δημιουργία του εργαστηρίου της Σαμαρίνας, το οποίο έδρασε στο χώρο της νότιας Πελοποννήσου κατά τα τέλη του 12ου αι.²³ Έργα του σώζονται στο ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Σάμαρι της Μεσσηνίας,²⁴ τον γνωστό και ως Σαμαρίνα, σε δύο ναούς του Μυστρά,²⁵ σε δεύτερη χρήση, και σε μία νεώτερη εκκλησία στο χωριό Νόμια της Μάνης,²⁶ επίσης σε δεύτερη χρήση. Η επιλογή, η απόδοση και η σύνθεση των θεμάτων, η ανάμειξη διαφορετικών τεχνικών στην επεξεργασία του αναγλύφου και η υψηλή ποιότητα της εκτέλεσης, προφανώς από τα ίδια χέρια, είναι κοινά ανάμεσα στα παραπάνω έργα και το γλυπτό από το Καστανοχώρι. Το εργαστήριο της Σαμαρίνας κατέχει κορυφαία θέση στη γλυπτική της εποχής του, καθώς σε αυτό βρίσκουν την πλέον εξελιγμένη έκφρασή τους πολλά χαρακτηριστικά θέματα, τεχνικές και άλλα γνωρίσματα της ελλαδικής γλυπτικής, όπως το διπλεπίπεδο αναγλύφο και η τάση για ολοένα και μεγαλύτερη πλαστικότητα.

Το υλικό από το Μποβέρο καλύπτει ένα χρονικό διάστημα από τους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους μέχρι τις παραμονές της φραγκικής κατακτησεως της Πελοποννήσου, και μαρτυρεί ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή σε όλη σχεδόν ετούτη την περίοδο. Ο μεγάλος αριθμός υψηλής ποιότητας γλυπτών του 11ου και 12ου υποδηλώνει ιδιαίτερη δραστηριότητα κατά τους αιώνες αυτούς. Τίθεται εύλογα το ερώτημα, πώς μία απομονωμένη ορεινή κοιλάδα μπορεί να συγκεντρώνει αυτά τα δείγματα γλυπτικής, η παραγγελία και η εκτέλεση των οποίων ήταν υπόθεση κοπιώδης και δαπανηρή;

Οι πιο πιθανές εξηγήσεις στρέφονται σε δύο κατευθύνσεις: πρώτα, η παρουσία αυτών των γλυπτών μπορεί ενδεχομένως να αποδοθεί στην ύπαρξη και δραστηριοποίηση μοναστικών κέντρων στην περιοχή, τα οποία θα είχαν τη δυνατότητα να διακοσμήσουν τα εκκλησιαστικά οικοδομήματά τους με καλής ποιότητας γλυπτά σύνολα. Και όντως, στην περιοχή του Καστανοχωρίου, λίγο νότια του οικισμού και σε φυσικά προφυλαγμένη θέση, υπήρχε άλλοτε μοναστήρι, το οποίο ήταν αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ωστόσο σήμερα στη θέση του σώζονται μόνον ευτελή νεώτερα κτίσματα.

Μία δεύτερη εκδοχή αποτελεί η απόδοση των γλυπτών στην παρουσία ισχυρών οικονομικά τοπικών παραγόντων. Από τον 11ο, και κυρίως κατά τον

23. Bouras 1977-79, 70-1.

24. Bouras 1977-79, 68-71, πίν. 26-8.

25. Millet 1910, πίν. 569, 11-3· Bouras 1977-79, 70, πίν. 29-30· Μπούρας και Μπούρα 2002, 249-52, εικ. 282-5.

26. Δρανδάκης 2002, 253-4, εικ. 384.

12ο αι., ο έλεγχος της κεντρικής διοικήσεως του Βυζαντινού κράτους στις επαρχίες χαλαρώνει, προς όφελος των ισχυρών κατά τόπους οικογενειών, που ισχυροποιούνται σε τέτοιο βαθμό, ώστε να δρουν σχεδόν αυτόνομα. Το φαινόμενο αυτό επηρεάζει και την καλλιτεχνική παραγωγή, καθώς οι ισχυροί τοπάρχες παίρνουν τη θέση του αυτοκράτορα στις χορηγίες για την ανέγερση και διακόσμηση μνημειακών κτισμάτων.²⁷ Έτσι, και στην περίπτωση του αρκαδικού Μποβέρκου, η ύπαρξη των γλυπτών μπορεί ίσως να οφείλεται στη δράση κάποιου ισχυρού τοπικού άρχοντα.

Γεώργιος Ν. Πάλλης
Δολιανής 40
GR – 151 24 Αμαρούσιον, Αθήνα
Greece

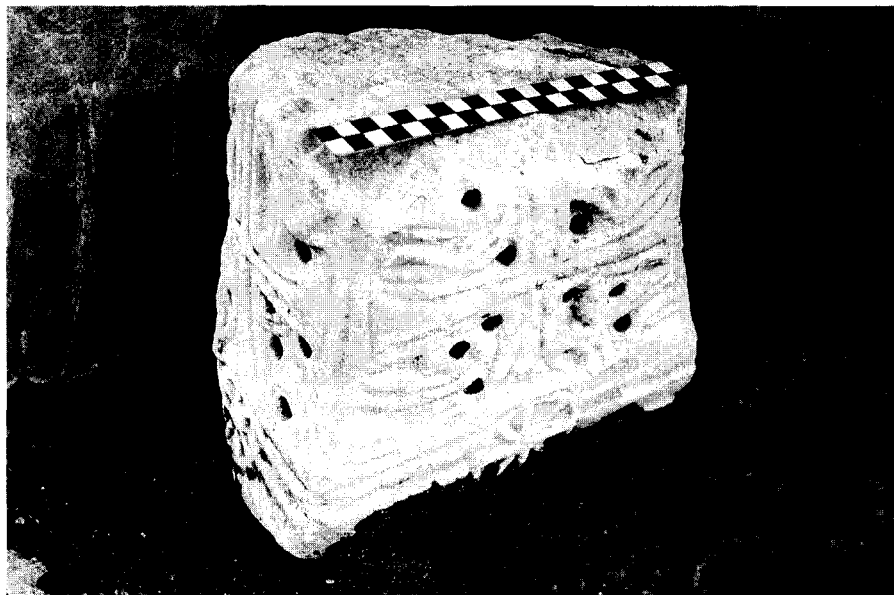
27. Bouras 1977-79, 71-2.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

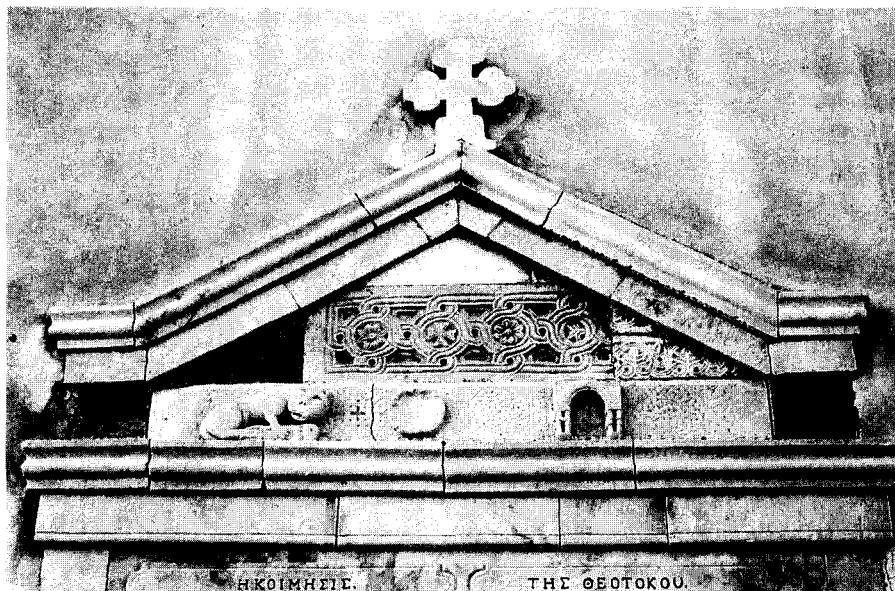
- Bouras, L. 1977-79. "Architectural Sculptures of the Twelfth and Early Thirteenth Centuries in Greece." *Δέλτιον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ'9: 63-75.
- Δραυνδάκης, Ν.Β., Ν. Γκιολές και Χ. Κωνσταντινίδη. 1978. "Ανασκαφή στο Τηγάνι Μάνης." *ΠΑΕ*: 183-91.
- Δραυνδάκης, Ν.Β. 2002. *Βυζαντινά Γλυπτά της Μάνης*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 222. Αθήνα.
- Grabar, A. 1976. *Sculptures Byzantines du Moyen Age II (XIe - XIVe siècle)*. Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 12. Paris.
- Καββαδία-Σπονδύλη, Α. 1989-90. "Για δύο κιονόκρανα στην Καρύταινα." *Πελοποννησιακά* 18: 197-224.
- Millet, G. 1910. *Monuments Byzantines de Mistra. Matériaux pour l'Étude de l'Architecture et de la Peinture en Grèce aux XIVe et XVe Siècles*. Paris.
- Μπάρα, Χ. 1967-68. "Ο Βυζαντινός Ναός της Σουβάλας." *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον* Δ': 303-28. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 54. Αθήνα.
- Μπούρα, Λ. 1980. *Ο Γλυπτός Διάκοσμος του Ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λοικιά*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 95. Αθήνα.
- Μπούρας, Χ., και Λ. Μπούρα. 2002. *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*. Αθήνα.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1972-73. "Το Τέμπλον της Αγίας Θεοδώρας Άρτης." *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 39-40: 476-92.
- Παζαράς, Θ. 1988. *Ανάγλυφες Σαρκοφάγοι και Επιτάφιας Πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου στην Ελλάδα*. Αθήνα.
- Πάλλας, Δ. 1960-61. "Βυζαντινόν Υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου. Απλώς Αισώπειος Μύθος ή το Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρου;" *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30: 413-52.
- Πίκουλας, Γ.Α. 2001. *Λεξικό των Οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και Νέα Τοπωνύμια. Ηρόδος, Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη*. Αθήνα.
- Σκλάβου Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*. Αθήνα.
- Χατζηδάκης, Μ. χ.χ. *Βυζαντινή Αθήνα*. Αθήνα.



Εικ. 1. Το ανάγλυφο τεμάχιο στην Παναγίτσα στην Κάπελη. (Φωτογρ. του συγγραφέα.)
Fig. 1. The fragment of the relief at the chapel of Panagitsa, Kapeli. (Photo: author.)

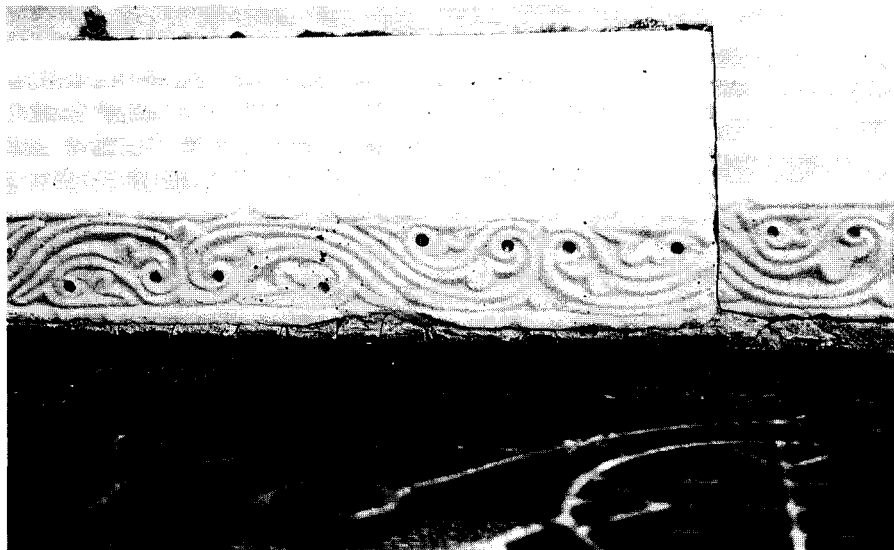


Εικ. 2. Το κιονόκρανο στο ίδιο εξωκλήσι στην Παναγίτσα στην Κάπελη. (Φωτογρ. του συγγραφέα.)
Fig. 2. The capital at the chapel of Panagitsa, Kapeli. (Photo: author.)



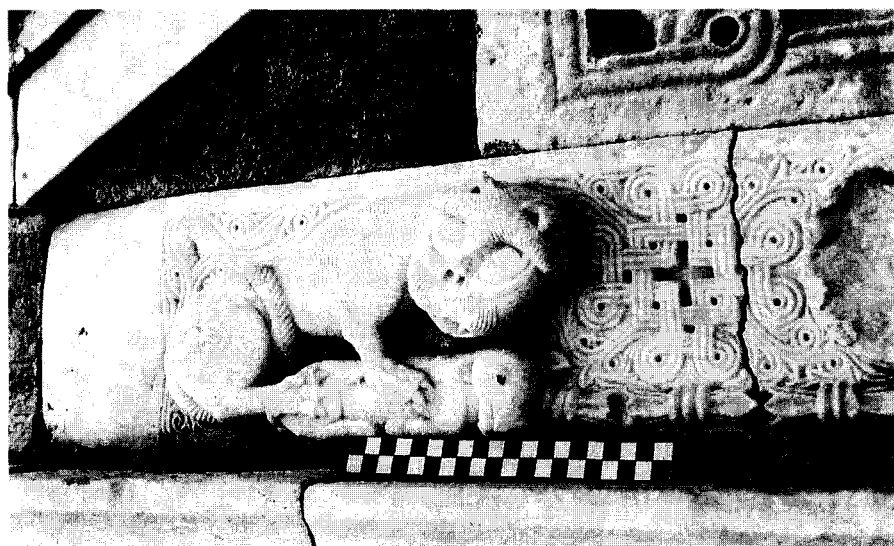
Εικ. 3. Γλυπτά εντοιχισμένα στο θύρωμα της κυρίας εισόδου του ναού της Κοιμήσεως στο Καστανοχώρι. Διακρίνονται το θωράκιο, δεξιά του τα τεμάχια του κοσμήτη και κάτω το επιστύλιο τέμπλου. (Φωτογρ. του συγγραφέα.)

Fig. 3. Reliefs which have been reused at the doorframe of the main entrance of the church of the Dormition, Kastanochori. The closure slab can be observed on the top; the pieces of the cornice exist next to the slab; the *templon* epistyle has been placed under them. (Photo: author.)



Εικ. 4. Λεπτομέρεια του θυρώματος του 12ου αι., που έχει επαναχρησιμοποιηθεί στην κύρια είσοδο του ναού της Κοιμήσεως, Καστανοχώρι. (Φωτογρ. του συγγραφέα.)

Fig. 4. Detail from the 12th century doorframe which has been reused at the main entrance of the church of the Dormition, Kastanochori. (Photo: author.)



Εικ. 5. Ναός της Κοιμήσεως, Καστανοχώρι. Το σύμπλεγμα των ζώων στο αριστερό άκρο του επιστυλίου. (Φωτογρ. του συγγραφέα.)

Fig. 5. Church of the Dormition, Kastanochori. The animal complex at the left end of the epistyle. (Photo: author.)